

AZ INTÉZMÉNY FOGALMÁNAK ÉRTELMEZÉSEI

INTERPRETATIONS OF THE CONCEPT OF INSTITUTION

Farkas Zoltán

a szociológiai tudomány kandidátusa
farkas.zo52@gmail.com

ÖSSZEFOGLALÁS

Az intézmény fogalma széles körben használt, de meglehetősen sokértelmű fogalom a mai társadalomtudományi irodalomban. Az egyik jellemző felfogás szerint az intézmény kulturális természetű, és szabályokból vagy előírásokból áll; különbséget tehetünk e felfogás normativista és racionalista változata között. A második felfogás szerint az intézmény kognitív természetű, és beállítottságokból, a cselekvések szokásos tipizációjából, értelmezési hajlandóságokból épül fel. A harmadik felfogás szerint az intézmény a viselkedés megfigyelhető szabályszerűségét, a társadalmi kölcsönhatások rendszerességét jelenti. A negyedik felfogásként említem, hogy az intézmény kifejezést gyakran használják a társadalmi csoport és a társadalmi szervezet fogalmához hasonló értelemben. Végül egyes szerzők a normativista rendszerelméletekben intézményeken a társadalom szféráit vagy alrendszereit értik. Az új institucionalizmus virágzása nem járult hozzá az intézmény fogalmára vonatkozó egyetértés kialakulásához. Az új institucionalizmus képviselői körében találkozhatunk az intézmény fogalmának mindazon értelmezéseivel, amelyeket e cikkben megkülönböztetek.

ABSTRACT

The concept of institution is a widely used but rather ambiguous concept in the contemporary social science literature. According to one of the typical conceptions, institution is of a cultural nature and consists of norms or rules; we can distinguish between the normativist and rationalist versions of this conception. According to the second conception, institution is of a cognitive nature and consists of attitudes, the customary typifications of actions and interpretational willingness's. According to the third conception, institution means the monitorable normality of behaviour, the regularity of social interactions. As the fourth conception I mention that the term 'institution' is often used in a sense similar to the concepts of social group and social organization. Finally, by institutions some authors in the normativist system theories mean spheres or subsystems of society. The flourishing of the new institutionalism has not contributed to an agreement concerning the concept of institution. In the circle of the representatives of new institutionalism we can meet all the interpretations of the concept of institution which I distinguish in this article.

Kulcsszavak: intézmény fogalma, szabály, institucionalizmus

Keywords: concept of institution, norm, institutionalism

A múlt század nyolcvanas évtizedétől, az új intézményes elmélet vagy új institucionalizmus térhódításával (főleg a közgazdaságtan, a politikatudomány, a szervezetelmélet és a szociológia területén), az intézmény fogalmára fokozott figyelem irányult és irányul. Azonban az intézmény fogalma meglehetősen tisztázatlan és sokértelmű a mai társadalomtudományi irodalomban. Ebben a cikkben áttekin-tem az intézmény fogalmának jellemző felfogásait, főleg a szociológiában kialakult felfogásokra tekintettel. E felfogások nagyon változatosak, amelyek viszonylag szorosan kötődnek a tipikus szociológiai szemléletmódokhoz. Itt csak röviden jelzem, hogy a fő szociológiai szemléletmódok szintjén különbséget tehetünk a normativista, a strukturalista, a kreativistá és a racionalista szemléletmód között (Farkas, 2010, 22–29.). Az intézmény fogalmának egymástól nagyon különböző felfogásai azonban hasonlóak abból a szempontból, hogy az intézmény fogalma valamilyen értelemben az egyének cselekvéseinek és az egyének közötti kölcsönhatásoknak a rendszerességére, megfigyelhető szabályszerűségeire vonatkozik.

Az intézmény fogalmának viszonylag széles körben elfogadott különböző felfogásai szerint az intézmény kifejezés jelentheti (1) szabályok vagy előírások sajátos rendszerét, (2) beállítottságok, értelmezési hajlandóságok valószínűségét, (3) a viselkedés megfigyelhető szabályszerűségét, a kölcsönhatások rendszerességét. Az intézmény kifejezés jelenthet továbbá (4) valamilyen csoportot vagy szervezetet, végül jelentheti (5) a társadalom valamely szféráját vagy alrendszerét.

Az egyik jellemző felfogás szerint az intézmény kulturális természetű, és szabályokból vagy előírásokból áll, amelyek befolyásolják a cselekvő egyének cselekvéseit. A normativista szemléletmódot képviselő szociológiai elméletekre főleg ez a felfogás jellemző, de más szemléletmódot képviselő szerzőknél is találkozhatunk ezzel a felfogással. E felfogás normativista változatának egyik jellemző képviselője Talcott Parsons, aki szerint az intézmény egy általános és közös értékrendszerrel integrálódott, és az érintett egyének szükséglet-diszpozícióinak megfelelő szabályok, illetve szerepek összessége (Parsons, 1951, 37–40.). Parsons felfogása szerint az intézmények eleve megfelelnek az érvényességi körükbe eső egyének szükségleteinek. Következésképpen, az egyének – kifejező motívumaik által készítetve – eleve az intézményes elvárásoknak, szabályoknak és szerepeknek megfelelően cselekszenek.

A szóban forgó felfogás racionalista változata szerint az intézmények szabályokból vagy előírásokból épülnek fel, azonban az egyének nem az előbb említett módon alkalmazkodnak az intézményes szabályokhoz vagy előírásokhoz. A racionalista felfogás képviselői szerint az intézményes szabályok vagy előírások és a hozzájuk kapcsolódó szankciók olyan ösztönzőket és kényszereket hoznak létre az egyének számára, amelyekre az adott egyének racionálisan reagálnak, önérde-

keiket szemmel tartva (például: Coleman, 1990, 242–243.; Hechter et al., 1990, 4.; Peters, 1999, 44–46.; Scott, 1995, 35–37.).

A főleg a kreativista szemléletmódra jellemző második felfogás szerint az intézmény kognitív természetű, és beállítottságokból, a cselekvések szokásos tipizációjából, értelmezési hajlandóságokból épül fel. Más szavakkal kifejezve, az intézmény a valóság természetére vonatkozó elképzeléseket, tipizációkat, és azokat a fogalmi kereteket foglalja magában, amelyek felhasználásával a cselekvők értelmet tulajdonítanak környezetüknek és cselekvéseiknek (erről lásd például Scott, 1995, 40–45.). Peter L. Berger és Thomas Luckmann fenomenológiai tudásszociológiája a normativista és a kreativista szemléletmódra jellemző felfogások között helyezkedik el az intézmény fogalmának meghatározása szempontjából is. Úgy tűnik, hogy e felfogás szerint az intézmény olyan szimbolikus viselkedési mintákból áll, amelyek egyfelől a már eleve megfigyelhető viselkedési szabályszerűségeket tükrözik, másfelől viszont e viselkedési minták kifejeződnek a cselekvések tipizációjában, és ezáltal meghatározzák, illetve befolyásolják az egyének cselekvéseit és az egyének közötti kölcsönhatásokat (Berger–Luckmann, 1981, 70–72.).

A harmadik jellemző felfogás szerint az intézmény kifejezés a viselkedés megfigyelhető szabályszerűségét, a társadalmi kölcsönhatások rendszerességét jelenti. E felfogás leginkább a racionalista szemléletmódban elfogadott, azonban alapvetően más szemléletmódot képviselő szerzőknél is találkozhatunk hasonló felfogással. Például Robert E. Goodin (1996, 21.) állítása szerint az intézmény – külső nézőpontból és legáltalánosabb értelemben – a viselkedés stabil, értékelt és ismétlődő mintája. Sue E. Crawford és Elinor Ostrom (1995, 582.) szerint „az intézmények az emberi cselekvések tartós szabályszerűségei előírások, szabályok és osztott stratégiák, valamint a fizikai világ által strukturált szituációkban”.

A negyedik jellemző felfogásként utalok arra, hogy az intézmény kifejezést gyakran használják a társadalmi csoport és a társadalmi szervezet fogalmához hasonló értelemben. Ez a felfogás nem kötődik szorosan egyik fő szemléletmódhoz sem, de főleg a strukturalista szemléletmódnak felel meg. Például Jan-Erik Lane és Svante Ersson (2000, 23–26.) az intézmény mint szabályok vagy előírások összessége felfogás mellett az intézmény mint szervezet felfogást különbözteti meg a másik jellemző felfogásként. Patricia Yancey Martin (2004, 1256.) nézete szerint az intézményeket emberek kollektivitásai alkotják, akik átfogóan társulnak egymással, kölcsönhatások révén ismétlődő gyakorlatokat és ezekkel összefüggő jelentéseket alakítanak ki. Jean Blondel (2008, 723.) szerint politikai összefüggésben az intézmények elsődlegesen szervezetek. Megjegyzem, hogy az intézmény kifejezést jellemzően a hivatalos és a köznapi szóhasználatban is a szervezet fogalmához hasonló értelemben használják. Ilyen értelemben intézmény például az egyetem, a kórház, a bíróság vagy az önkormányzati hivatal.

Végül egyes szerzők a normativista rendszerelméletekben intézményeken a társadalom szféráit vagy alrendszeit értik, de nagyrészt elfogadva az intézmények természetére vonatkozó normativista felfogást (például Colomy, 1990). Nagyrészt ezt az értelmezést tükrözik az angol nyelvű általános szociológiai tankönyvek is, amelyekben az intézmények címszó alatt a társadalom olyan szféráit tárgyalják, mint a gazdaság, a politika, az oktatás, a vallás stb.

A múlt század nyolcvanas évtizedétől, az új intézményes elmélet vagy új institucionalizmus térhódításával (főleg a közgazdaságtan, a politikatudomány, a szervezetelmélet és a szociológia területén), az intézmény fogalmára fokozott figyelem irányult és irányul. Az új institucionalizmus virágzása azonban nem járult hozzá az intézmény fogalmára vonatkozó egyetértés kialakulásához. Az új institucionalizmus szemléletmódja nem egységes, ezzel összefüggésben intézményfelfogása is igen differenciált. Az új institucionalizmus képviselői körében találkozhatunk az intézmény fogalmának mindazon értelmezéseivel, amelyeket fentebb megkülönböztettem (lásd például: Greenwood et al., 2008; March–Olsen, 1989; Peters, 1999; Powell–DiMaggio, 1991; Scott, 1995). Bár a közgazdaságtanban, a politikatudományban és a szociológiában részben különböző szempontokból közelítenek az intézmény fogalmához (Blondel, 2008, 721–722.; DiMaggio–Powell, 1991, 7–11.), e tudományokon belül sem alakult ki egységes felfogás abban a tekintetben, hogy mi az intézmény.

Az új institucionalizmus képviselői körében találkozhatunk olyan „összetett” felfogásokkal is, amelyek szerint az intézmények különböző természetű (kognitív, normatív, szabályozó, viselkedési, szervezeti) alkotórészekből épülnek fel. Például James G. March és Johan P. Olsen szerint az intézmény előírások és szervezett gyakorlatok viszonylag tartós gyűjteménye, igen tág értelemben. Az intézmény magában foglal szokásos gyakorlatokat, eljárásokat, megállapodásokat, előírásokat, stratégiákat, közös célokat és számításokat, szervezeti formákat, technológiákat, hiedelmeket, paradigmákat, kódokat, kultúrákat, struktúrákat és erőforrásokat (March–Olsen, 1989, 22., 160.). Geoffrey M. Hodgson (2002, 113.) azt a felfogást követi, amely szerint „az intézményeket úgy határozzuk meg mint megalapozott és beágyazott társadalmi előírások tartós rendszereit, amelyek strukturálják a társadalmi kölcsönhatásokat. A nyelv, a pénz, a jog, a súly- és mértékrendszerek, közlekedési konvenciók, táblázati módszerek, vállalatok (és más szervezetek) valamennyien intézmények”. Ronald L. Jepperson (1991, 144–147.) nézete szerint az intézmény kifejezés jelentheti azokat az előírásokat és programokat is, amelyek formálják a cselekvéseket és kölcsönhatásokat, valamint azt a szervezetet is, amelynek keretei között ez megvalósul. Chrysostomos Mantzavinos, Douglass C. North és Syed Shariq (2004, 77.) szerint: „Külső nézőpontból az intézmények osztott viselkedési szabályszerűségek és osztott rutinok a népességben belül. Belső szempontból osztott lelki modellek és osztott megoldások a társadalmi kölcsönhatások ismétlődő problémáira. W. Richard Scott (1995,

33.) felfogása szerint: „Az intézmények kognitív, normatív és szabályozó struktúrák és aktivitások, amelyek stabilitást és jelentést szolgáltatnak a társadalmi viselkedés számára. Az intézményeket különböző hordozók közvetítik – kultúrák, struktúrák és megszokások –, és az intézmények különböző szinteken működnek.” E felfogás szerint az intézmények részben szimbolikus természetűek, részben viszont cselekvésekből, illetve szokásszerű viselkedésekből épülnek fel (Scott, 1995, 33–34., 52–55.).

Az ilyen összetett intézményfogalom alkalmas arra, hogy segítségével a szerző rávilágítson a – valamilyen értelemben vett – intézmények működésének különböző oldalaira, és ezzel összefüggésben az intézmények különböző megközelítéseire. Hátránya főképpen az, hogy következetesen nem használható a társadalmi cselekvések és általában a társadalmi jelenségek magyarázatában, mert ilyen értelemben adott intézmények egyazon időben lehetnek a cselekvések és kölcsönhatások meghatározó tényezői és maguk a rendszeresen megfigyelhető cselekvések és kölcsönhatások; valamint esetleg lehetnek azok az összetettebb társadalmi csoportok, szervezetek is, amelyekben a megfigyelhető jelenségek meghatározottsága érvényesül.

Az intézmény fogalmának meghatározásaiban lévő nagy eltérések egyik oka az, hogy az adott fogalom meghatározására irányuló kísérletek szorosan összefonódnak az adott szerzők általánosabb elméleti felfogásával, tudományos szemléletmódjával. Mint minden jelentős elméleti fogalom, így az intézmény fogalma is egy viszonylag általánosabb vagy egy általános elméleten belül töltheti be hatékonyan magyarázó (vagy leíró) funkcióját. Tehát egy adott intézményfogalommal szemben elméleti szempontból főleg azt a követelményt támaszthatjuk, hogy minél világosabban fejezze ki a valóság egy bizonyos részét vagy vonatkozását, következetesen illeszkedjen egy viszonylag általánosabb vagy egy általános elméletbe, és az adott elméleten belül hatékonyan járuljon hozzá az emberi, illetve társadalmi jelenségek leírásához vagy magyarázatához. A szóban forgó fogalom tisztázásának gyakorlatilag főleg abból a szempontból lehet jelentősége, hogy e fogalom mennyiben járulhat hozzá az adott társadalom megértéséhez és tudatos alakításához. Azonban az intézmény fogalmának ebből a szempontból is csak egy viszonylag általánosabb vagy egy általános elmélet alkotórészeként lehet igazán jelentősége.

Ebben a cikkben érdemben nem foglalkozom az általam kialakított intézmény-felfogással, amely egy átfogó szociológiai társadalomelméletbe, az intézményes szociológia elméletébe illeszkedik. Csak röviden jelzem, hogy a szóban forgó elméletben a szabályokon belül különbséget teszek az intelmek és a kötelmek között, és a kötelem fogalmához kapcsolódva határozom meg az intézmény fogalmát. Eszerint az intézmény kötelmek, és a kötelmek érvényességi körét, valamint tényleges érvényesülésének ellenőrzését meghatározó szabályok rendszere. Az intézmény központi szabályait alkotó kötelmeket intézményes szabályoknak

nevezem. Az intézmény tehát egy összetett szabályrendszer, amely tipikusan a következő szabályokat foglalja magában: (1) az intézményes szabályokat mint kötetmeket, (2) az intézményes szabályok érvényességi körét meghatározó szabályokat, valamint (3) az intézményes szabályok tényleges érvényesülésének ellenőrzését meghatározó szabályokat (Farkas, 2010, 259–262., 282–284.). Ilyen értelemben az intézmény szimbolikus és kulturális természetű, amelynek szabályai eleve több szubjektumra – egyénre vagy csoportra – vonatkoznak. Az általam képviselt felfogásban az emberek intézmények kialakítása és érvényben tartása révén hozzák létre társadalmi viszonyaikat, és e viszonyok alapvetően meghatározzák a társadalmi cselekvéseket és kölcsönhatásokat, illetve általában a társadalmi jelenségeket. Tehát e felfogásban a társadalom és a társadalmi élet végső soron intézmények alakítása révén változtatható.

IRODALOM

- Berger, P. L. – Luckmann, T. (1981): *The Social Construction of Reality. The Treatise in the Sociology of Knowledge*. Harmondsworth: Penguin Books
- Blondel, J. (2008): About Institutions, Mainly, but Not Exclusively, Political. In: Binder, S. A. – Rhodes, R. A. W. – Rockman, B. A. (eds.): *The Oxford Handbook of Political Institutions*. Oxford: Oxford University Press, 716–730. DOI: 10.1093/oxfordhb/9780199548460.003.0036
- Coleman, J. S. (1990): *Foundations of Social Theory*. Cambridge: The Belknap Press of Harvard University Press
- Colomy, P. (ed.) (1990): *Neofunctionalist Sociology*. Brookfield: Edward Elgar Publishing
- Crawford, S. E. S. – Ostrom, E. (1995): A Grammar of Institutions. *American Political Science Review*. 89, 3, 582–600. DOI: 10.2307/2082975, https://www.jstor.org/stable/2082975?seq=1#page_scan_tab_contents
- DiMaggio, P. J. – Powell, W. W. (1991): Introduction. In: Powell, W. W. – DiMaggio, W. W. (ed.): *The New Institutionalism in Organizational Analysis*. Chicago: University of Chicago Press, 1–38.
- Farkas Z. (2010): *Társadalomelmélet: Az intézményes szociológia elmélete. Első kötet*. Miskolc: Bíbor Kiadó, <https://www.researchgate.net/publication/299283037>
- Goodin, R. E. (1996): Institutions and Their Design. In: (ed.): *The Theory of Institutional Design*. Cambridge: Cambridge University Press, 1–53.
- Greenwood, R. – Oliver, C. – Sahlin, K. – Suddaby, R. (2008): Introduction. In: Greenwood, R. – Oliver, C. – Suddaby, R. – Sahlin, K. (eds.): *The SAGE Handbook of Organizational Institutionalism*. London–Thousand Oaks–New Delhi–Singapore: SAGE Publications, 1–46.
- Hechter, M. – Opp, K.-D. – Wippler, R. (1990): Introduction. In: Hechter, M. – Opp, K.-D. – Wippler, R. (eds.): *Social Institutions. Their Emergence, Maintenance and Effects*. New York: Walter de Gruyter, 1–9.
- Hodgson, G. (2002): The Evolution of Institutions: An Agenda for Future Theoretical Research. *Constitutional Political Economy*. 13, 2, 111–127. <http://www.geoffrey-hodgson.info/user/image/evolinstagenda.pdf>
- Jepperson, R. L. (1991): Institutions, Institutional Effects, and Institutionalism. In: Powell, W. W. – DiMaggio, P. J. (eds.): *The New Institutionalism in Organizational Analysis*. Chicago: University of Chicago Press, 143–163. <http://faculty.washington.edu/stovel/jepperson.pdf>

- Lane, J.-E. – Ersson, S. O. (2000): What is an Institution? In: Lane, J.-E. – Ersson, S. O. (eds.): *The New Institutional Politics*. London: Routledge, 23–37.
- Mantzavinos, C. – North, D. C. – Shariq, S. (2004): Learning, Institutions, and Economic Performance. *Perspectives on Politics*. 2, 1, 75–84. DOI: 10.1017/S1537592704000635, <https://pdfs.semanticscholar.org/8525/6c2d7a0a9d915efd0a2280668655fb2084e5.pdf>
- March, J. G. – Olsen, J. P. (1989): *Rediscovering Institutions. The Organizational Basis of Politics*. New York: The Free Press
- Martin, P. Y. (2004): Gender as Social Institution. *Social Forces*. 82, 4, 1249-1273. DOI: 10.1353/sof.2004.0081
- Parsons, T. (1951): *The Social System*. New York: Free Press, <https://archive.org/details/socialsystem00pars>
- Peters, B. G. (1999): *Institutional Theory in Political Science: The 'New Institutionalism'*. London–New York: Continuum
- Powell, W. W. – DiMaggio, P. J. (eds.) (1991): *The New Institutionalism in Organizational Analysis*. Chicago: Chicago of Chicago Press
- Scott, W. R. (1995): *Institutions and Organizations*. London–Thousand Oaks–New Delhi: Sage Publications